

* Текст је настао као резултат на пројектима *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (бр. 177007) и *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* (бр. 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Антрополошку анализу остеоолошког материјала обавила је кустос, антрополог Неда Димовски (Градски музеј Суботица). Користим прилику да јој се захвалим на уступљеним антрополошким подацима.

2 Антрополошку анализу остеоолошког материјала током јуна и јула 2007. године обавио је аутор овог текста. Посебну захвалност дугујем мастеру Драгани Вуловић и др Ксенији Ђукић на сарадњи приликом обраде антрополошких података, као и Миру Радмиловићу на постпродукцији илустрација хуманог остеоолошког материјала (1–3; табле I–III).

Апстракт: *Текст представља резултате антрополошке анализе налаза из четири средњовековна гроба откривена у западном травеју цркве Светог Стефана у Бањској током 2007. године. Анализа је обухватила: испитивање сачуваности костију, утврђивање полне припадности, индивидуалне старости и телесне висине појединца, анализу морфолошких и метричких елемената, израчунавање кранијалних и поскранијалних индекса, посматрање епигенетских карактеристика, макроскопски преглед енцефа, анализу присућних зуба, као и детаљан опис и тумачење откривених антрополошких знања. Такође, на основу добијених антрополошких резултата скелетних остатака из гроба 4 уочена је и идентификација похрањене особе.*

Кључне речи: *манастир Бањска, црква Светог Стефана, средњовековни гробови, остеомијелитис, болести зглобова, пародонтопатија, каријес*

У манастиру Бањска током априла 2007. године, приликом заштитних археолошких истраживања, која је обавио Републички завод за заштиту споменика културе из Београда, под руководством мр Димитрија Мадаса, истражени су: гроб 1 у припрати манастирске цркве, у коме су откривени скелетни остаци одрасле мушке особе старе 70–75 година, и јама у југозападном углу травеја, у којој су пронађени остаци најмање седамнаест особа, односно дванаест одраслих (осам особа мушког пола, три женског и једна особа неутврђеног пола) и пет дечијих индивидуа (старости: око пет месеци; једне, три и шест година; и категорије *Infans II*). На простору јужно од цркве истражено је више од тридесет гробова манастирске некрополе.¹

Током јуна и јула 2007. године у цркви Светог Стефана, у манастиру Бањска, ископавања су настављена у манастирској цркви и том приликом су истражени: гроб секундарне сахране у северној певници, гробови 2 и 4 уз северни зид западног травеја, и гробови 6, 7 и 8 уз западни зид западног травеја. Уз јужни зид источног травеја припрате истражени су гробови 2, 3 и 4, као и налази из гробнице у северном параклису. Антрополошки је обрађена укупно двадесет једна индивидуа, и то: четрнаест одраслих особа мушког пола, шест одраслих особа женског пола и једно новорођенче непознатог пола.²

На манастирској некрополи, али и у унутрашњости манастирске цркве, уочена је релативно сложена стратиграфска ситуација са гробним укопима из различитих раздобља. Међу њима, сасвим поуздано могу да се издвоје два основна хоризонта сахрањивања. Старијем би одговарали гробови из времена пре пустошења манастира, крајем XIV века. Млађа сахрањивања вршена су касније, током XV–XVI века у девастираном, а

3 В. М. Поповић, *Средњовековне сахране у цркви манастира Бањске*, Саопштења XLVIII (2016), 31.

4 Ž. Mikić, *O antropološkoj metodologiji terenske obrade skeletnih nalaza*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 16/14 (1978), 3–44 (201–242), 9.

5 Осредња очуваност се односи на ситуацију када је цео скелет присутан у гробу, али су кости доста крте и ломе се приликом ископавања.

6 Делимична очуваност одговара ситуацији када се у гробу констатују само делови скелета, када су они јако ломљиви приликом ископавања и када их је врло тешко подићи, паковати и транспортовати.

7 Под степеном слабе очуваности скелетних остатака подразумева се ситуација када се остаци скелета констатују само у траговима и када их је практично немогуће у целости подићи.

8 D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, *Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons*, Journal of Human Evolution (Workshop of European Anthropologists) 9/7 (1980), 519–527.

9 J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archeological Survey Research Serie (1994), 15–21.

10 D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, *nav. delo*, 523–525.

11 *Isto*: W. M. Bass, *Human Osteology, A Laboratory and Field Manual*, Columbia 1995, 84, 85.

12 S. Hillson, *Teeth*, Cambridge 1990, 240–242; *Dental Anthropology*, Cambridge 1996, 80–82.

13 S. Garn, A. Lewis, R. Kerewsky, *X-linked inheritance of teeth size*, Journal of Dental Research 44 (1965), 439–441.

14 Ž. Mikić, *nav. delo*, 18, 19; W. M. Bass, *nav. delo*, 114.

потом и делимично срушеном храму.³ У овом тексту биће представљени само резултати антрополошке анализе налаза из четири средњовековна гроба откривена у западном травеју цркве Светог Стефана у Бањској, и то: гробови 2 и 4 уз северни зид западног травеја, гроб 7 уз западни зид истог травеја и остеолошки налази из гробнице у северној капели (сл. 1–3; табле I–III; табеле 1–8).

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Испитани степен очуваности скелета дат је у виду описних шема од пет категорија које је предложио Микић:⁴ I – скелет у целости добро очуван; II – добро очуван некомплетан скелет; III – осредње очуван скелет;⁵ IV – делимична очуваност скелетних остатака⁶ и V – слаба очуваност скелетних остатака.⁷

Током утврђивања пола на скелетном материјалу једне јувенилне и шест одраслих индивидуа определили смо се за комбиновање морфолошких и метричких метода. Посебну пажњу смо обратили на морфолошке елементе лобање (*glabella*, *planum nuchale*, *processus mastoideus*, *processus zygomaticus*, *arcus superciliaris*, *protuberantia occipitalis externa*, *os zygomaticum*, *tubera frontale et parietale*, нагиб *os frontale*, *margo supraorbitalis* и облик *orbitae*) и карлице (*sulcus praeauricularis*, *incisura ischiadica s. ischialis major*, *arcus pubis s. pubicus et* изглед *os coxae*, *corpus ossis ischii*, *foramen obturatum*, *crista iliaca*, *fossa iliaca*, *pelvis major*, *pelvis minor*; субпубичан регион: вентрални лук, субпубично удубљење и медијални изглед ишиопубичне гране), а сам начин рада преузели смо од групе европских антрополога⁸ и Бикстре и Убелакера.⁹ На мандибули смо анализирали и морфолошке елементе (општи изглед мандибуле /*corpus mandibulae*, *ramus mandibulae* и *angulus mandibulae/mentum*, *angulus mandibule* и *margo inferior*), базиране на критеријумима које су установили Ферембах и његови сарадници,¹⁰ и метричке елементе релевантне за полно детерминисање скелета.¹¹ На основу добијених метричких елемената израчунате индексе приказали смо у табели за сваки гроб понаособ (табеле 3 и 4). На зубима су мерени мезиодистални и вестибулолингвални дијаметри на начин на који је то препоручио Хилсон (табела 5).¹² Разлике у величини зуба, кроз ове дијаметре, пратили смо, преваходно, на канинима, а када они недостају у остеолошком материјалу, и на другим зубима (моларима, премоларима и инцисивима).¹³ Анализирајући остале кости посткранијалног скелета, такође смо посматрали и морфолошке и метричке елементе. Морфолошки елементи који су закупили нашу пажњу били су степен развијености: *tuberositas deltoideae*, *tuberositas radii* и *margo interosseus* (радијуса), *tuberositas ulnae* и *margo interosseus* (улне), *linea aspera* и *tuberositas tibiae*. Од морфолошких елемената сакрума посматрали смо сам изглед кости, закривљеност тела и *facies auricularis*.¹⁴ Метрички елементи играју много већу улогу у полном детерминисању скелетних остатака на посткранијалном скелету, тако да смо на њих обратили посебну пажњу. На основу добијених метричких елемената израчунате индексе,

15 D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, *nav. delo*, 531.

16 J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *nav. delo*, 32–38.

17 D. R. Brothwell, *Digging up bones*, London–Oxford 1981, 72.

18 C. O. Lovejoy, *Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Patterns and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985), 47–56.

19 M. Y. Işcan, S. R. Loth, R. K. Wright, *Metamorphosis at the sternal rib end: A new method to estimate age at death in males*, *American Journal of Physical Anthropology* 65 (1984), 147–156; *isti*, *Age estimation from the rib by phase analysis: White males*, *Journal of Forensic Sciences* 29 (1984), 1094–1104; *isti*, *Age estimation from the rib by phase analysis: White females*, *Journal of Forensic Sciences* 30 (1985), 853–863.

20 L. Scheuer, S. Black, *Developmental Juvenile Osteology*, London 2000.

21 C. O. Lovejoy, *et al.*, *Chronological matamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of skeletal age at death*, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985), 15–28.

22 G. Hauser, G. F. De Stefano, *Epigenetic Variants of Human Skull*, Stuttgart 1989; М. Ђурић-Срејић, *Увод у физичку антропологију древних њоулација*, Београд 1995, 238–260.

23 M. Trotter, G. C. Gleser, *Estimation of stature from long bones of American whites and Negroes*, *American Journal of Physical Anthropology* 10 (1952), 463–514.

24 Од кранијалног дела скелета очуван је само зуб 22. Од костију посткранијалног скелета очувана је: средина тела десног и већи фрагмент левог хумеруса дужине 15 cm, десна и лева улна (без горњих трећина тела), десни и леви радијус без горњих крајака, десни и леви фемур без оба крајка, средине тела десне и леве тибије дужине 11 и 20 cm, фрагмент фибуле (?) дужине 9 cm, 22 фрагмента костију посткранијалног скелета дужине 0,1–15 cm, четири фрагментована пршљена дужине 2,4–3 cm, два фрагмента ребара дужина 2,5 и 3 cm, лева *os capitatum* и III лева метакарпална кост. У хуманом остеолошком материјалу пронађена су два фрагмента дугих костију (дужине 5 и 6 cm), које су припадале другој одраслој индивидуи непознатог пола (упад). Поред хуманог остеолошког материјала, пронађене су и животињске кости (једна дуга кост, пет фрагментованих ребара и један фрагмент кости (?) дужине око 3 cm).

посебно за десну и леву страну тела, приказали смо у табелама за сваки гроб понаособ (табеле 6–8).

Процену индивидуалне старости јувенилне индивидуе заснивали смо на основу: степена окоштавања епифизно-дијафизних спојева (табела са временским распонима (у годинама) у којима окоштавају епифизно-дијафизни спојеви).¹⁵

Код одраслих индивидуа индивидуалну старост смо утврђивали на основу: степена облитерације лобањских шавова;¹⁶ промена на зубима максиле и мандибуле (упоређивали смо промене на оклузалној површини на денталном материјалу са нумеричком класификацијом оједености горње /оклузалне/ површине молара према животном добу које је формулисао Бротвел¹⁷ и промене на оклузалној површини на денталном материјалу са нумеричком класификацијом оједености горње површине свих зуба према животном добу које је дефинисао Лавцој);¹⁸ морфолошких промена стерналних крајака ребара (посматрана је метаморфоза дубине, зглобне јаме, облика, ивица и конфигурације бедема, као и глобално стање кости, на основу девет /0–8/ фаза прогресије које обухватају период од 18 до преко 70 година);¹⁹ морфолошких промена на медијалном крајку клавикуле (посматрали смо морфолошке промене на медијалном крајку клавикуле које су забележили Шојер и Блек;²⁰ они су утврдили пет /1–5/ фаза прогресије, које обухватају период од 14 до 29 година); крсно-бедреног региона (индивидуалну старост одраслих индивидуа одређивали смо на основу модела који су детерминисали Лавцој и његови сарадници;²¹ они су класификовали промене на овом региону у осам фаза, од касне адолесцентне до фазе старости, при чему је највећа пажња усмерена на посматрање положаја, ивичног *lipping*-а и порозности кости овог региона).

Посматрано је 26 епигенетских варијација на кранијалном и 11 на посткранијалном делу скелета,²² и извршена је анализа макроскопског прегледа ентеза.

Телесна висина код јувенилне особе из гроба 2 и код одраслих индивидуа израчуната је на основу формула које су установили Тротер и Глесер.²³

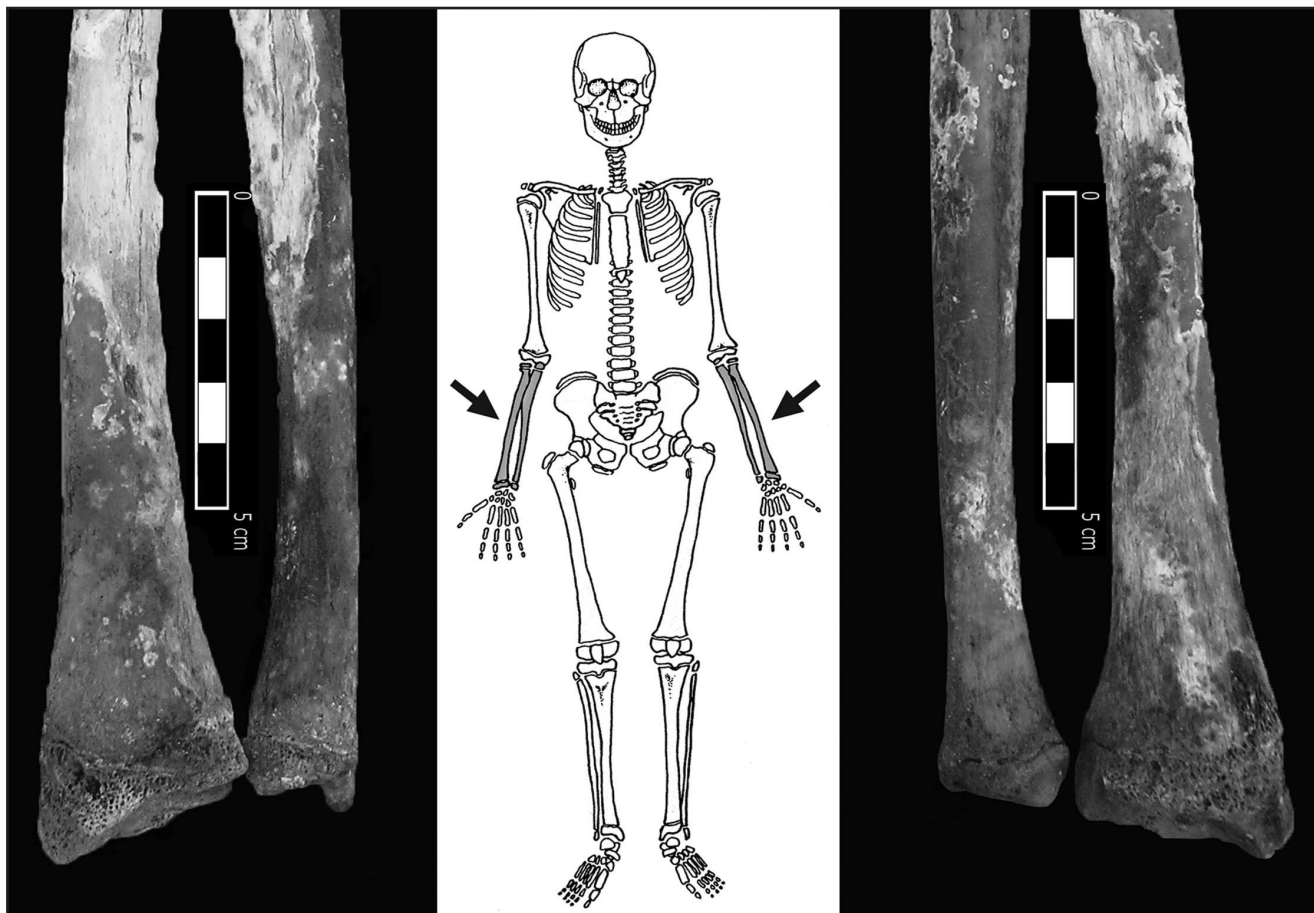
ПРЕЗЕНТАЦИЈА АНТРОПОЛОШКОГ МАТЕРИЈАЛА

Гроб 2 – уз северни зид зајадног њравеја

У овом девастираном гробу пронађени су дислоцирани скелетни остаци мушке особе старе око 20 година, телесне висине 170 ± 5 cm (1; табеле 1, 2, 4, 5, 7 и 8). Степен очуваности посткранијалног скелета припадао је категорији II (добро очуван некомплетан скелет) и III (осредње очуван скелет).²⁴

Патолошке промене на очуваном остеолошком материјалу нису пронађене. Зуб 22 (двојка, горе лево) имао је абразију II (огољен дентин) ка III степену (до дна фисуре) и средње изражену хипоплазију (табеле 4 и 5).

Изузетно изражене ентезе видљиве су на местима мишићних припоја на десној и левој улни /лакатна кост/ (*m. flexor digitorum profundus*, *m. pronator quadratus*, *m. flexor carpi ulnaris*, *m. extensor carpi ulnaris*, *m. abductor pollicis longus*, *m. extensor pollicis brevis*, *m. extensor pollicis longus*, *m. extensor*

1. Гроб 2: Антериорне стране шела улни и радијуса прекривене траговима зелене боје

1. Grave 2: Anterior sides of the bodies of ulnae and radius covered in traces of green colour

25 В. Бикић, *Средњовековно гробљење из Бањске*, Саопштења XLVIII (2016), 80, 81, 86–89.

26 М. Поповић, *нав. дело*, 52, 37, сл. 8 и 9.

27 Међусобне родбинске односе сахрањених особа у Бањској, као и њихову везу са Немањићима, може да потврди само анализа дДНК, која, нажалост, још увек није спроведена.

28 Гроб 4 представља заправо гробницу правоугаоног облика и релативно малих димензија. Првобитна дужина јој је износила 1,65 m, а ширина 0,35 m. Накнадно јој је делимично пробијен западни бочни зид, тако да је неправилним готово полукружним укопом продужена за око 0,30 m. Стиче се утисак да је гробница намерно била продужена да би у њу била похрањена особа телесне висине око 175 cm, в. М. Поповић, *нав. дело*, 35, 34–36, сл. 5–7.

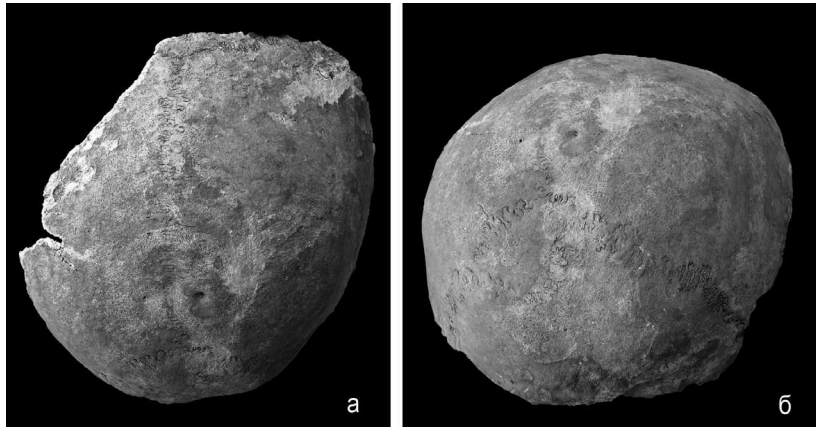
29 Од кранијалног дела скелета очуване су готово цела десна и 2/3 леве паријеталне кости и окципитална кост. Од костију посткранијалног скелета очувани су: десни хумерус без оба крајка, леви хумерус без горњег и са оштећеним доњим крајком, десна улна без доњег крајка, 2/3 леве улне (без доњег крајка), десни радијус без горњег и са оштећеним доњим крајком, 2/3 доњег дела тела левог радијуса (без доњег крајка), десни фемур без горњег и са оштећеним доњим крајком, леви фемур без горњег и са 1/2 доњег крајка, десна и лева тибиа без горњих и са

indicis). *Margo interosseus*-и су услед тога веома истакнути. На основу видљивих ентеза могуће је претпоставити да је овде реч о особи која је користила оружје, нпр. мач. Такође, антериорне и постериорне стране тела улни и радијуса биле су потпуно прекривене траговима зелене боје узроковане оксидацијом метала (1). Пошто се трагови симетрично појављују на све четири подлакатне кости, може се претпоставити да је ова особа била сахрањена у одори која је на доњем делу рукава била извезена срмом. М. Поповић је претпоставио да је ова особа вероватно била у роду са владарском кућом Немањића, не само због богато украшене одоре већ и због златног или позлаћеног прстена са гемом са којим је пронађена.²⁵ На прстену су уочени трагови дугог ношења, што би могло указивати на породично наслеђе.²⁶ Такође, положај самог гроба указује и на евентуално блиско сродство са покојником из гроба 4.²⁷

Гроб 4 – уз северни зид западног њравеја

У овом гробу пронађени су скелетни остаци мушке особе, старе 38–45 година, телесне висине 175 ± 5 cm (2; табеле 1, 2, 7 и 8).²⁸ Степен очуваности кранијалног скелета припадао је категорији II (добро очуван некомплетан скелет), а посткранијалног III (осредње очуван скелет).²⁹ Све кости посткранијалног скелета су

2. Гроб 4: Облитерација лобањских шавова видљива на очуваним деловима кранијалних костију (а, б)
2. Grave 4: Obliteration of the skull seams visible in the preserved segments of the cranial bones (a, b)

оштећеним доњим крајцима, два већа фрагмента средине тела фибула (дужина 21,5 и 16 cm), око 300 фрагмената костију посткранијалног скелета дужине 0,1–7,0 cm, 1/3 леве клавикуле (латерални део), пет фрагмената карличних костију (дужине 5–6 cm), лева патела, десна *os lunatum*, четири фаланге руку, лева *os cuneiforme mediale*, V (?) метатарзална кост и још шест тотално декомпонованих метакарпалних или метатарзалних костију, као и две фаланге ногу.

30 Дентални материјал и очувани делови посткранијалног скелета који су најрелевантнији за прецизно утврђивање индивидуалне старости нису били очувани за анализу.

31 T. W. Todd, D. W. Lyon, *Cranial Suture in Closure – Its progress and age relationship*, American Journal of Physical anthropology VIII/1 (1925), 47–71. Старост ове индивидуе по неким ауторима могла би бити и 60+ (!) година, H. W. Vallois, *La Duree de la vie chez l'Homme fossile*, L'Anthropologie 47 (1937), 499–532.

32 R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures*, American Journal of Physical anthropology 68 (1985), 57–66; I. Hershkowitz, B. Latimer, O. Dutour, L. M. Jellema, S. Wish-Baratz, C. Rothschild, B. M. Rotschild, *Why Do We Fail in Aging the Skull From the Sagittal suture?*, American Journal of Physical anthropology 103 (1997), 393–399; J. C. Alves, G. C. Wafae, D. D. P. Coelho, N. Wafae, V. D. A. Coelho, E. Pereira, C. R. Ruiz, *Sagittal suturae of the human cranium and the time of closing*, International Journal of Morphology 27/2 (2009), 469–473; A. G. Vijay Kumar, S. S. Agarwal, B. K. Bastia, M. G. Shivaramu, R. S. Honnunar, *Fusion of the Skull Vault Sutures in Relation to Age – A Cross Sectional Postmortem Study Done in 3rd, 4th and 5th Decades of Life*, Journal of Forensic Research 3 (2012), 3:10; S. V. Khandare, S. S. Bhise, A. B. Shinde, *Age estimation from cranial sutures – a Postmortem Study*, International Journal of Healthcare and Biomedical Research 3/3 (2015), 192–202 (Table A5, 200–201).

33 S. V. Khandare, S. S. Bhise, A. B. Shinde, *Age estimation from cranial sutures: CT scan study*, Indian Journal of Basic and Applied Medical Research 3/4 (2014), 203–211 (Table A5, 208–210).

34 В. В. Бикић, *нав. дело*, 80–86, 88, 89.

35 В. М. Поповић, *нав. дело*, 52.

веома декомпоноване. Поједине имају на површини костију и љуспасту структуру. Овакве промене на костима се обично јављају у девастираним гробовима и код скелета који су боравили у киселој земљи.

Индивидуална старост ове особе утврђена је само на основу облитерације лобањских шавова.³⁰ Антрополози то нерадо чине зато што се, иако уврежен у ранијој литератури,³¹ овај метод све више третира као изузетно непоуздан.³² Постоје чак текстови у којима се у виду листе наводе времена облитерације лобањских шавова, који се од аутора до аутора прилично разликују.³³

Патолошке промене нису пронађене.

Од епигенетских карактеристика уочена је само појава *perforatio fossae olecrani* на левом хумерусу пречника 1,8 cm.

Изузетно изражене ентезе видљиве су на местима мишићних припоја на десном хумерусу /рамена кост/ (*m. pectoralis major*, *m. latissimus dorsi*, *m. teres major*, *m. deltoideus*, *m. coracobrachialis*, *m. brachialis*, *m. brachioradialis*, *m. extensor carpi radialis longus*, *m. triceps brachii – Caput laterale*, *m. triceps brachii – Caput mediale*), десној улни (*m. flexor digitorum superficialis*, *m. pronator teres*, *m. supinator*, *m. brachialis*, *m. flexor digitorum profundus*, *m. pronator quadratus*, *m. triceps brachii*, *m. anconeus*, *m. flexor carpi ulnaris*, *m. abductor pollicis longus*, *m. extensor pollicis brevis*, *m. extensor pollicis longus*, *m. extensor indicis*) и на десном радијусу (*m. supinator*, *m. biceps brachii*, *m. flexor digitorum superficialis*, *m. flexor pollicis longus*, *m. pronator quadratus*, *m. abductor pollicis longus*, *m. extensor pollicis brevis*, *m. pronator teres*). Изражене ентезе видљиве су, као и код особе из гроба 2, на местима мишићних припоја на костима руку – на десном хумерусу, десној улни и на десном радијусу. Врло је могуће да је и он често током свог живота носио и користио војну опрему и оружје, нпр. мач. Такође, уз овог покојника је пронађен познати златни прстен, погрешно приписан краљици Теодори.³⁴ М. Поповић је претпоставио, као што смо већ истакли, да је ова особа вероватно била у роду са владарском кућом Немањића и највероватније у блиском сродству са покојником из гроба 2.³⁵

36 *Исјо*, 41, сл. 12; 42, сл. 13.

37 Од кранијалног дела скелета очуване су: 1/3 фронталне кости (десна страна), 2/3 десне паријеталне кости, готово целе лева паријетална и окципитална кост, 2/3 десног мастоидног наставка, 2/3 леве темпоралне кости, десна зигоматична кост, 2/3 тела хионидне кости, 25 фрагмената костију лобање дужине 0,5–5 cm, 15 фрагмената костију базе лобање дужине 1–3 cm, део ментума и лева грана мандибуле и 2/3 максиле. Од костију посткранијалног скелета очувани су: готово цео десни хумерус са оштећењима у горњој 1/2 тела, готово цео леви хумерус са оштећењима у горњим и доњим 1/2 тела (сачувано је и 2/3 доњег крајка), 2/3 десне улне (без доњег крајка), горњи крајак десног радијуса, 2/3 горњег дела тела левог радијуса, десни и леви фемур без оба крајка и фрагмент главе дужине 3 cm, десна тибиа без горњег крајка и један фрагмент горњег крајка дужине 4 cm, лева тибиа без 1/2 горњег крајка, десна фибула без горњег крајка, лева фибула без 1/2 горњег крајка, око 500 фрагмената костију посткранијалног скелета дужине 0,1–8 cm, 1/3 десне (латерални део) и готово цела лева клавикула, манубријум, тело стернума, 4/5 десне и 2/3 леве скапуле и још пет фрагмената скапула дужине 2–4,5 cm, 11 фрагмената сакрума дужине 4–6 cm, 1/3 десног карличног крила (креста), 1/2 десног ацетабулума, горња 1/2 левог карличног крила, 1/2 левог ацетабулума и још 25 фрагмената карличних костију дужине 1–8 cm, пршљенови (2/3 атласа; аксис без денса; четири фрагментована вратна; седам грудних и још 61 фрагмент), 62 фрагмента ребара, десна и лева *os lunatum*, десна и лева *os triquetrum*, десна и лева *os pisiforme*, десна и лева *os trapezium*, десна и лева *os capitatum*, десна и лева *os hamatum*, метакарпалне кости (I лева, III десна, IV десна, три (?) тотално декомпоноване и још четири фрагмента дужине 2–5 cm), 19 фаланги руку, десни и леви *talus*, десни и леви *calcaneus*, лева *os naviculare*, лева *os cuneiforme mediale*, лева *os cuneiforme intermedium*, десна и лева *os cuneiforme laterale*, лева *os cuboideum*, метатарзалне кости (I 2/3 десне и 2/3 леве, II десна и 2/3 леве, III десна и 2/3 леве, IV десна и 2/3 леве, V десна и лева), 14 фаланге ногу. У гробу је, поред остеолошког материјала хуманог порекла, пронађено и 11 фрагмената животињских костију дужине 1,5–5 cm и један фрагмент фреске дужине 1,5 cm.

Гроб 7 – уз зајадни зид зајадног тјравеја

У овом гробу пронађени су скелетни остаци мушке особе, старе 55–65 година, телесне висине 175 ± 4 cm (табле I и II; табеле 1–8).³⁶ Степен очуваности кранијалног скелета припадао је категорији II (добро очуван некомплетан скелет), а посткранијалног III (осредње очуван скелет).³⁷

Од палеопатолошких промена уочени су субпериостални хематоми (антериорно на средини тела леве тибие и леве фибуле /потколенице/ – табла II/1), остеомијелитис (на оба горња крајка хумеруса /рамена кост/ – табла I/4; на акромioniма обе скапуле /лопатице/; при горњем крајку десног фемура /бутна кост/ – табла I/5 и 6; у доњој 1/2 тела десне тибие и фибуле – табла II/2; на десном талусу и десном калканеусу; на десној II, III и IV метатарзалној кости – табла II/3 и 4), остеоартритис (на крајцима обе клавикуле, на гленоидним удубљењима и акромioniма скапула, на крајцима оба хумеруса, на горњем крајку десне улне, горњим крајцима оба радијуса, на карличним костима, кратким костима шака и стопала; трагови ебурнације уочавају се на крајцима тибиа и леве фибуле), спондилоза и спондилартроза (на пршљеновима – табла I/2) и хиперостотска анкилозирајућа спондилоза (два вратна пршљена су спојена у тзв. „блок“ пршљен – табла I/1).

Анализа зуба је показала да је 29 зуба било очувано у фрагментима вилица. Постмортално је био изгубљен један зуб (табеле 3 и 4). Анализом је утврђено да су присутни зуби имали абразију II степена (огољен дентин), III степена (до дна фисуре) и IV степена (отварање пулпе). Пародонтопатија је била веома изражена, а каменац је био слабо до средње изражен. Каријес је био присутан на четири зуба (табела 3).

Од епигенетских карактеристика на кранијалном скелету уочена су два *foramen-a zygomaticofaciale* на десној зигоматичној кости и *linea nuchae suprema* на окципиталној кости, а на посткранијалном делу скелета само *ponticulus atlantis* на атласу (табла I/3).

Изузетно изражене ентезе видљиве су на местима припоја лигамената и мишића на: манубријуму (*lig. sternoclaviculare anterius*, *lig. sternoclaviculare posterius*, *m. sternocleidomastoideus*, *m. pectoralis major*, *m. sternohyoideus*, *m. sternothyroideus*; манубријум је чак на местима припоја тих лигамената и мишића са десне стране благо извучен и деформисан), ребрима (*Mm. levatores costarum*), десном и левом хумерусу (*m. pectoralis major*, *m. latissimus dorsi*, *m. teres major*, *m. deltoideus*, *m. coracobrachialis*, *m. brachialis*, *m. brachioradialis*, *m. extensor carpi radialis longus*, *m. extensor carpi radialis brevis*, *m. triceps brachii* – *Caput laterale*, *m. triceps brachii* – *Caput mediale* – табла I/4), десном радијусу (*m. biceps brachii*), левом радијусу (*m. biceps brachii*, *m. abductor pollicis longus*, *m. extensor pollicis brevis*), десном и левом фемуру (*m. iliopsoas*, *m. quadratus femoris*, *m. gluteus maximus*, *m. pectineus*, *m. adductor brevis*, *m. vastus lateralis*, *m. adductor magnus*, *m. gluteus medius*, *m. vastus medialis*, *m. vastus intermedius*, *m. adductor longus*, *m. biceps femoris* – *Caput breve*, *lig. capitis femoris* – табла I/5) и десној и левој тибии (*m. quadriceps femoris*, *m. solei*). Код ове мушкр особе се, за разлику од претходне две, јасно уочава да је своје-

Табла I – Гроб 7:

- 1) хиперостотска анкилозирајућа спондилоза – два вратна пршљена су спојена у изв. „блок“ пршљен;
- 2) спондилоза и спондилартроза на пршљеновима;
- 3) ponticulus atlantis на атласу;
- 4) остеомијелитис на горњем крајку левог хумеруса и изражене ентезе видљиве на местима припоја мишића;
- 5) остеомијелитис на горњем крајку фемура и изражене ентезе видљиве на месту припоја лигамената;
- 6) остеомијелитис при горњем крајку десног фемура

Plate I – Grave 7:

- 1) hyperostotic ankylosing spondylitis – two cervical vertebrae are joined into the so-called “block” vertebra;
- 2) spondylosis and spondylarthrosis on the vertebrae;
- 3) ponticulus atlantis on the atlas;
- 4) osteomyelitis on the upper end of the left humerus and pronounced entheses visible in the places of muscle attachments;
- 5) osteomyelitis on the upper end of the femur and pronounced entheses visible in the places of ligament attachments;
- 6) osteomyelitis near the upper end of the right femur

времено био активно у војној служби или да је учествовао у војним походима. Посебно је интересантно што је манубријум чак на местима припоја тих лигамената и мишића, са десне стране, био благо извучен и деформисан, што се обично јавља код особа које често употребљавају мач или лук и стрелу. На основу појединих ентеза на мишићним хваташтима фемура (*m. iliopsoas*, *m. quadratus femoris*, *m. gluteus maximus*, *m. adductor brevis*, *m. adductor magnus*, *m. gluteus medius*, *m. adductor longus*), може се тврдити и да је био коњаник.

1

2

3

4

Табла II – Гроб 7:

- 1) субпериостални хематоми на антиериорној страни леве тибие и леве фибуле;
- 2) остеомијелитис на постериорној страни десне тибие и десне фибуле;
- 3) остеомијелитис на антиериорној страни десних (II, III и IV) метатарзалних костију;
- 4) остеомијелитис на постериорној страни десних (II, III и IV) метатарзалних костију

Plate II – Grave 7:

- 1) subperiosteal hematoma on the anterior side of the left tibia and left fibula;
- 2) osteomyelitis on the posterior side of the right tibia and right fibula;
- 3) osteomyelitis on the anterior side of the right (II, III and IV) metatarsal bones;
- 4) osteomyelitis on the posterior side of the right (II, III and IV) metatarsal bones

38 В. М. Поповића, *нав. дело*, 45, 43, сл. 14.

39 Од костију кранијалног скелета очувано је: 1/3 фронталне, 2/3 десне паријеталне, 1/3 леве паријеталне и готово цела окципитална кост, цела десна и 2/3 леве темпоралне кости, десни мастоидни наставак, десна и лева зигоматична кост, готово цела мандибула, десна и лева максила (без палатиналне кости), седам фрагмената костију лобање дужине 2–8 cm и осам фрагмената костију базе лобање дужине 2–5 cm. Од костију посткранијалног скелета очувани су десни хумерус са оштећеним горњим крајком, леви хумерус без горњег крајка, десна и лева улна, десни радијус без доњег крајка, леви радијус, 1/3 манубријума, 10 фрагмената оба карлична крила дужине 4,5–11,5 cm, глава десног фемура, 2/3 горњег дела тела левог фемура са очуваном главом, 1/3 доњег дела тела десне тибије без 1/3 доњег крајка, 2/3 доњег дела тела леве тибије, десна фибула без крајка, пршљенови, ребра, кратке кости шака и стопала.

40 Од костију кранијалног скелета очувано је: 2/3 фронталне, 1/3 десне паријеталне, 2/3 леве паријеталне и 2/3 окципиталне кости, леви мастоидни наставак, лева зигоматична кост, 2/3 десне гране мандибуле, кондил леве гране мандибуле, фрагмент максиле дужине 3 cm, девет фрагмената костију лобање дужине 1–6 cm, шест фрагмената костију базе лобање дужине 3,5–5 cm. Од костију посткранијалног скелета очувани су десни и леви хумерус са оштећеним горњим крајцима, горњи крајак десне улне, доњи крајак десног радијуса, леви радијус без доњег крајка, десна клавикула са оштећеним латералним и лева клавикула са оштећеним медијалним крајком, 1/3 десне и 2/3 леве скапуле (и 12 фрагмената скапула дужине 4,5–10 cm још две индивидуе /I, III или IV особе/), 2/3 манубријума, 2/3 *corpus sterni*-а, десни и леви фемур са оштећеним срединама тела и горњим крајцима, доњи крајак леве тибије, горњи крајак леве фибуле, доњи крајак фибуле (?), пршљенови, ребра, кратке кости шака и стопала.

41 Од костију посткранијалног скелета очувана је средина тела левог хумеруса, десна клавикула са оштећеним латералним и лева клавикула са оштећеним медијалним крајком, средина тела десног фемура, доња 1/3 тела десне тибије и 2/3 горњег дела тела без горњег крајка, лева тибија без доњег крајка и са оштећеним горњим, пршљенови, ребра, кратке кости шака и стопала.

42 Од костију посткранијалног скелета очувана је доња 1/2 тела хумеруса (левог /?/) без доњег крајка, латерални крајак десне клавикуле дужине 4,5 cm, лево карлично крило и још три фрагмента десног карличног крила дужине 8–12 cm, сакрум, крајци левог фемура, десна и лева тибија, лева фибула без доњег крајка (и још две средине тела левих фибула /I, II или III особе/ дужине 19 cm и три средине тела десних фибула /II, III или IV особе/ дужина 8, 9,5 и 15 cm), пршљенови, ребра, кратке кости шака и стопала и око шездесетак фрагмената костију посткранијалног скелета све четири особе.

43 У гробу је, поред остеолошког материјала хуманог порекла, пронађено и 22 фрагмента животињских костију дужине 1–26,5 cm.

Гробница у северном њараклису

У овој гробници, откривеној 1915. године и касније поново девастираној, пронађени су дислоцирани скелетни остаци четири одрасле индивидуе. Доминирају скелетни остаци прве две особе. Код њих је степен очуваности кранијалног скелета припадао категорији II (добро очуван некомплетан скелет), а посткранијалног III (осредње очуван скелет). Трећа и четврта особа имају сачуване само кости посткранијалног скелета, које припадају категорији III (осредње очуван скелет). У питању су очигледно налази који су у гробницу доспели после првог откривања, као и приликом каснијих ископавања. Нажалост, немогуће је утврдити да ли се међу откривеним костима налазе и делови скелета покојника, који је ту првобитно био сахрањен.³⁸ У гробу су откривени скелетни остаци: женске особе, старе 25 година, телесне висине 166 ± 4 cm (I индивидуа),³⁹ мушке особе, старе 60–70 година, телесне висине 170 ± 4 cm (II индивидуа),⁴⁰ женске особе, старе 30+ година (III индивидуа),⁴¹ и мушке особе, старе 30–50 година (IV индивидуа)⁴² (3; табла III; табеле 1–8).⁴³

I индивидуа

Од палеопатолошких промена уочене су, поред уобичајеног остеоартритиса (на кратким костима стопала), и срасле фисуре на једном фрагменту ребра.

Анализа зуба је показала да је 19 зуба било очувано у фрагментима вилица. Постмортално је било изгубљено 11 зуба (табеле 3 и 4). Анализом је утврђено да су присутни зуби имали абразију I степена (у глеђи), II степена (огољен дентин) и III степена (до дна фисуре). Хипоплазија и пародонтопатија су биле средње изражене. Каријес је био присутан на 8 зуба (табела 3).

Од епигенетских карактеристика на кранијалном скелету уочена су два *foramen*-а *zigmaticofaciale* на левој зигоматичној кости, а на посткранијалном делу скелета *perforatio fossae olecrani* (на десном хумерусу пречника 0,75 cm, а на левом 0,80 cm – табла III/3).

Изузетно изражене ентезе видљиве су на местима припоја мишића на: ребрима (*Mm. levatores costarum*), десном и левом хумерусу (*m. pectoralis major*, *m. latissimus dorsi*, *m. teres major*, *m. deltoideus*, *m. coracobrachialis*, *m. brachialis*, *m. brachioradialis*, *m. extensor carpi radialis longus*, *m. extensor carpi radialis brevis*, *m. triceps brachii* – *Caput laterale*, *m. triceps brachii* – *Caput mediale*) и на десном радијусу (*m. biceps brachii*).

II индивидуа

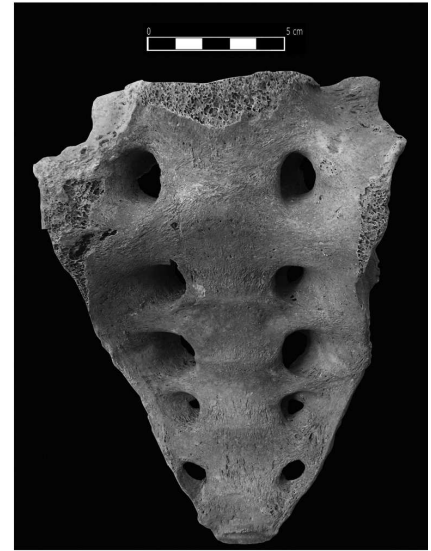
Од палеопатолошких промена уочене су, поред уобичајеног остеоартритиса (на горњим крајцима десног и левог фемура – табла III/4 и 5, на кратким костима стопала), и срасле фисуре на четири фрагмента ребара и деформитет тела грудне кости (дело има приметно улегнуће у антеропостериорном правцу). Такође, видљиве су и дегенеративне промене на слабинским

Табла III – Гроб 915:

- 1) Шморлов дефект на слабинском пршљену (II индивидуа);
- 2) сакрализација V лумбалног пршљена (IV индивидуа);
- 3) perforatio fossae olecrani на десном и левом хумерусу (I индивидуа);
- 4 и 5) леви фемур – остеоартритис на горњим крајцима, изражене енхезе видљиве су на местима пријоја мишића и Poirier's facet (антериорно и постериорно) (II индивидуа)

1

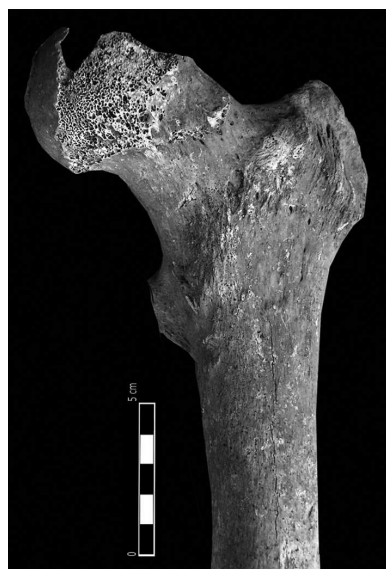
2

Plate III – Grave 915:

- 1) Schmorl's defect on the lumbar vertebra (2nd individual);
- 2) sacralisation of V lumbar vertebra (4th individual);
- 3) perforatio fossae olecrani on the right and left humeri (1st individual);
- 4 and 5) left femur – osteoarthritis on the upper ends, pronounced entheses are visible in the places of muscle attachments and Poirier's facet (anterior and posterior) (2nd individual)

3

4

5

44 V. Bikić, N. Miladinović-Radmilović, *Vojnik ili sveštenik: slučaj groba sa Beogradske tvrđave*, u: Bioarheologija na Balkanu. Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti. Radovi Bioarheološke sekcije Srpskog arheološkog društva, ur. N. Miladinović-Radmilović, S. Vitezović, Beograd – Sremska Mitrovica 2016, 159–183.

45 Н. Миладиновић-Радмиловић, *Чучеће фасете на скелетним остацима средњовековне некрополе на локалитету Мокрањске стене*, у: Мокрањске стене, културна баштина Неготинске Крајине, ур. А. Капуран, А. Булатовић, Неготин 2015, 87–101.

пршљеновима, Шморлов дефект на грудним и слабинским пршљеновима (табла III/1).

Анализа зуба је показала да је 9 зуба било очувано у фрагментима вилица. Постмортално је био изгубљен један зуб (табеле 3 и 4). Анализом је утврђено да су присутни зуби имали абразију II степена (огољен дентин), III степена (до дна фисуре) и IV степена (отварање пулпе). Пародонтопатија је била веома изражена.

Од епигенетских карактеристика на кранијалном скелету уочена су, такође, два *foramen-a zygomaticofaciale* на левој зигматичној кости, а на посткранијалном делу скелета *facies articularis superior atlantis bipartita* (на левој страни атласа).

Изузетно изражене ентезе видљиве су на местима припоја лигамената и мишића на: ребрима (*Mm. levatores costarum*), десном и левом хумерусу (*m. pectoralis major*, *m. latissimus dorsi*, *m. teres major*, *m. deltoideus*, *m. coracobrachialis*, *m. brachialis*, *m. brachioradialis*, *m. extensor carpi radialis longus*, *m. extensor carpi radialis brevis*, *m. triceps brachii – Caput laterale*, *m. triceps brachii – Caput mediale*), на десном и левом фемуру (*m. piriformis*, *m. gluteus minimus*, *m. vastus lateralis*, *m. iliopsoas*, *m. articularis genus*, *m. obturatorius internus + Mm. gemelli*, *m. obturatorius externus*, *m. quadratus femoris*, *m. gluteus medius*, *m. gluteus maximus*, *m. pectineus*, *m. adductor brevis*, *m. adductor magnus*, *m. adductor longus*, *m. gastrocnemius – Caput mediale*, *m. plantaris*, *m. gastrocnemius – Caput laterale*). На оба фемура су при горњим крајцима видљиве и тзв. *Poirier's facet-e* – табла III/4 и 5. На доњем крајку леве тибије уочавају се чучеће фасете. На основу појединих ентеза на мишићним хваташтима фемура (*m. iliopsoas*, *m. quadratus femoris*, *m. gluteus maximus*, *m. adductor brevis*, *m. adductor magnus*, *m. adductor longus*) и тзв. *Poirier's facet-a*, може се тврдити и да је био коњаник.⁴⁴ Појава чучећих фасета на доњем крајку леве тибије може да указује на покојникове дуге боравке на походима, спавање у војничким шаторима или заклоњенима, и на коришћење неадекватног намештаја.⁴⁵

III индивидуа

Од палеопатолошких промена примећен је остеоартритис (на горњим крајцима тибија, на кратким костима стопала) и проширени нутрициони отвори на тибијама (пречник 0,5 cm).

Изузетно изражене ентезе видљиве су на местима припоја мишића на десној и левој тибији (*m. quadriceps femoris*, *m. solei*).

IV индивидуа

Од палеопатолошких промена уочен је остеоартритис (на горњим крајцима хумеруса, на карличним костима, на крајцима тибија, и на кратким костима стопала), релативно добро срастао прелом леве тибије (3) и сакрализација V лумбалног пршљена (табла III/2).

Изузетно изражене ентезе видљиве су на местима припоја мишића на десној и левој тибији (*m. quadriceps femoris*).

3. Гроб 915 (IV индивидуа): Срасиоа њрелом леве тибиије њосмајран из различиих углава (а–г)

3. Grave 915 (IV individual): Accreted fracture of left tibia as observed from different angles (a–g)

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

46 Д. Мадас, *Манасџир Бањска, гроб краљиие Теодоре (гроб бр. 4)*, Саопштења XLV (2013), 55–65.

47 Б. Тодић, *Једно џеже џиџање наше иџториографије: где је била сахрањена краљииа Теодора*, Саопштења XLVI (2014), 51–72.

48 Иџо, 63–68. О манаџиру Дуљево в. Д. Војводић, *Прилог џроучавању цркве Свеџога Сџефана у манаџиру Дуљево*, Саопштења XXXIX (2007), 83–99.

49 Б. Тодић, *нав. дело*, 51–72.

50 Подсећамо још једном и да је реч о гробници, првобитне димензије 1,65 m x 0,35 m, која је у једном тренутку намерно била продужена за 0,30 m да би у њу могла бити похрањена особа телесне висине око 175 cm, в. М. Поповић, *нав. дело*, 35, 34–36, сл. 5–7.

Антрополошка анализа напред обрађених гробова била је у много чему ограничена степеном очуваности остеолошког материјала. Наиме, готово сви скелетни остаци припадали су категоријама II (добро очуван некомплетан скелет) и III (осредње очуван скелет). Овакав степен очуваности је онемогућило и детаљнију анализу, пре свега, палеопатолошких промена контраверзних скелетних остатака из гроба 4, која би у знатној мери допринела прецизнијој идентификацији похрањене особе.

У претходним бројевима Саопштења било је речи управо о овом гробу и скелетним остацима који су у њему били сахрањени. Расправа је започета тврдњом Д. Мадаса да је у зиданој гробној конструкцији (гроб 4), над којом се некада налазио мермерни композитни саркофаг, била сахрањена краљииа Теодора, прва супруга краља Стефана Уроша III Дечанског и мајка цара Стефана Душана.⁴⁶ Мадасов текст је подстакао Б. Тодића да детаљно проучи све расположиве податке и критички размотри раније закључке о времену смрти и месту покоја мајке цара Стефана Душана.⁴⁷ У својој исцрпној студији Тодић је закључио да је Теодора умрла највероватније још средином друге деценије XIV века, тачније, пре 1314. године, у време када је њен супруг управљао Зетом, и да она ни у ком случају није могла бити сахрањена у Бањској већ, највероватније, у његовој задужбини, цркви манастира Светог Стефана у Дуљево.⁴⁸ Такође, Тодић сматра да је у гробу 4 могао бити сахрањен Константин, млађи син краља Стефана Уроша II.⁴⁹

Будући да је антрополошка анализа показала да су у овом гробу пронађени скелетни остаци мушке особе, старе 38–45 година, телесне висине 175 ± 5 cm (2; табеле 1, 2, 7 и 8), морамо искључити краљиицу Теодору.⁵⁰ Да ли су у питању скелетни остаци Константина? О Константину се мало зна. Нема поузданих података ни када је био рођен, нити ко му је била мајка. Зна

51 *Стари српски родослови и легијонери*, издао Љ. Стојановић, Београд – Ср. Карловци 1927, 49, 78–79, 102–103.

52 Б. Тодић, *нав. дело*, 68–70.

53 М. Динић, *Comes Constantinus*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961), 1–10.

54 дДНК (древна ДНК).

се једино да је био законити син и престолонаследник краља Стефана Уроша II. Такође, зна се да је трагично страдао 1322. године на Дмитровачком пољу под Звечаном,⁵¹ у сукобу са својим полубратом Стефаном, и да је сахрањен у Бањској.⁵² Уколико је заиста реч о Константину, који је у тренутку смрти имао 38–45 година, он је могао бити син Јелене, кћерке сева-стократора Јована Ангела, господара Тесалије, са којом је Стефан Урош II био у браку до 1282. године, или, можда пре, син треће краљеве супруге Ане.⁵³

На самом терену 2007. године узети су узорци костију из гроба 4 за дДНК⁵⁴ анализу. Нажалост, још увек нису узети и узорци са моштију краља Стефана Уроша II и краља Стефана Уроша III Дечанског, са којима би се могли упоредити. Компаративне биомолекуларне анализе би могле, уколико узорци нису контаминирани, да дају коначан одговор на ово наше питање.

Табела 1. Полна и старосна структура индивидуа
Table 1. Sex and age structure of individuals

ИНДИВИДУАЛНА СТАРОСТ	МУШКИ ПОЛ		ЖЕНСКИ ПОЛ		НЕУТВР- ЂЕНИ ПОЛ		УКУПНО	
JUVENILIS I (15–18 година)	–	–	–	–	–	–	–	–
JUVENILIS II (19–22 године)	1	–	–	–	–	–	1	–
ADULTUS I (23–30 година)	–	–	1	–	–	–	1	–
ADULTUS II (31–40 година)	2	–	–	1	–	–	2	1
MATURUS I (41–50 година)	–	–	–	–	–	–	–	–
MATURUS II (51–60 година)	1	–	–	–	–	–	1	–
SENILIS I (61–70 година)	1	–	–	–	–	–	1	–
SENILIS II (71 и више година)	–	–	–	–	–	–	–	–
НЕПОЗНАТА СТАРОСТ	–	–	–	–	–	–	–	–
УКУПАН БРОЈ ЈУВЕНИЛНИХ И ОДРАСЛИХ ИНДИВИДУА	5		2		–		7	
УКУПАН БРОЈ ИНДИВИДУА	5		2		–		7	

Табела 2. Телесна висина
Table 2. Stature

ТЕЛЕСНА ВИСИНА (CM)	Гроб 2	Гроб 4	Гроб 7	Гроб 915 I индивидуа	Гроб 915 II индивидуа
на основу дужине хумеруса	–	–	175 ± 5	163 ± 4	–
на основу дужине радијуса	170 ± 5	–	–	167 ± 4	–
на основу дужине улне	–	175 ± 5	–	167 ± 4	–
на основу дужине фемура	–	–	–	–	167 ± 5
на основу дужине тибије	–	–	176 ± 4	–	173 ± 4
на основу дужине фибуле	–	–	173 ± 4	–	169 ± 4
средња	170 ± 5	175 ± 5	175 ± 4	166 ± 4	170 ± 4

Табела 3. Мере и индекси на кранијалном скелету
Table 3. Measures and indicis on cranial skeleton

КРАНИЈАЛНИ СКЕЛЕТ (CM)	Гроб 7	Гроб 915 I инд.	Гроб 915 II инд.	КРАНИЈАЛНИ СКЕЛЕТ (CM)	Гроб 7	Гроб 915 I инд.	Гроб 915 II инд.
ПРИМАРНЕ ЛОБАЊСКЕ МЕРЕ				ОРБИТЕ*			
максимална дуж. лобање (g-op)	–	–	19,10	висина орбите	–	–	–
максимална шир. лобање (eu-eu)	–	–	–	ширина орбите (mf-ec)	–	–	3,65
висина лобање (b-ba)	–	–	–	орбијални индекс	–	–	–
кранијални индекс	–	–	–	МАКСИЛА			
дужинско-висински индекс	–	–	–	максилоалв. дужина (пал. дуж.) (pr-alv)	5,40	6,15	–
ширинско-висински индекс	–	–	–	максилоалв. ширина (пал. шир.) (esm-esm)	–	–	–
средње висински индекс	–	–	–	максилоалвеоларни индекс	–	–	–
приближна кранијална величина	–	–	–	НЕПЦЕ			
порион-брегма висина лобање	12,20	–	–	ширина непца	–	4,50	–
базион-порион висина лобање	–	–	–	дужина непца	4,70	–	–
средњи порион-висински индекс	–	–	–	нейчани индекс	–	–	–
индекс заравњења базе лобање	–	–	–	МАНДИБУЛА			
минимална ширина чела (ft-ft)	–	–	–	мандибуларна дужина	–	10,70	–
фронтопаретијални индекс	–	–	–	бикондиларна ширина (cdl-cdl)	–	11,00	–
дужина базион-простион	–	–	–	бигониална ширина (go-go)	–	10,20	–
дужина од базиона до назiona	–	–	–	висина гране мандибуле	6,30	6,00	–
прогнајични индекс	–	–	–	минимална ширина гране мандибуле	3,40	3,00	–
СКЕЛЕТ ЛИЦА				висина мандибуларне симфизе (gn-idi)			–
укупна висина лица (n-gn)	–	–	–	дебљина тела мандибуле	–	1,00	–
висина горњег дела лица (n-alv)	–	–	–	висина тела мандибуле	–	2,90	–
бизигоматична ширина (zy-zy)	–	12,80	–	мандибуларни индекс	–	97,27	–
фаџијални индекс	–	–	–	индекс робусности њела мандибуле	–	34,48	–
горњи фаџијални индекс	–	–	–	индекс гране мандибуле	53,99	50,00	–
НОС				фронтопаретијални индекс	–	–	–
назална висина (n-ns)	–	–	–				
назална ширина (al-al)	–	2,25	–				
назални индекс	–	–	–				

* вредности су прво дате за десну, а потом и за леву страну тела

Табела 4. Одонтметријски подаци – максила и мандибула
Table 4. Odontometric data – maxilla and mandible

ОДОНТОМЕТРИЈСКИ ПОДАЦИ (CM)									
ГРОБ	Гроб 2		Гроб 7		Гроб 915 I индивидуа		Гроб 915 II индивидуа		
ЗУБИ МАКСИЛЕ									
ОЗНАКА ЗУБА	M/L **	VB/L***	M/L	VB/L	M/L	VB/L	M/L	VB/L	
горе десно									
11	–	–	0,75	0,65	0,80	0,65	абразија		
12	–	–	0,75	0,65	0,70	0,60	абразија		
13	–	–	0,75	0,85	0,75	0,70	–	–	
14	–	–	0,60	0,80	0,65	0,80	–	–	
15	–	–	0,55	0,90	0,65	0,90	0,65	0,85	
16	–	–	–	–	1,05	1,05	–	–	
17	–	–	0,90	1,15	0,70	1,05	–	–	
18	–	–	–	–	0,80	1,10	–	–	
горе лево									
21	–	–	–	–	–	–	–	–	
22	0,80	0,75	0,75	0,65	–	–	абразија		
23	–	–	0,85	0,85	0,75	0,75	абразија		
24	–	–	0,70	0,80	0,65	0,80	абразија		
25	–	–	–	–	–	–	абразија		
26	–	–	0,90	1,15	1,00	1,05	1,20	1,10	
27	–	–	0,85	1,20	–	–	1,10	0,95	
28	–	–	0,75	1,00	–	–	–	–	
ЗУБИ МАНДИБУЛЕ									
доле лево									
31	–	–	–	–	–	–	–	–	
32	–	–	0,55	0,65	–	–	–	–	
33	–	–	0,70	0,80	–	–	–	–	
34	–	–	0,70	0,80	0,65	0,65	–	–	
35	–	–	0,70	0,80	0,65	0,75	–	–	
36	–	–	0,70	0,80	1,15	0,95	–	–	
37	–	–	0,70	0,80	1,00	0,95	–	–	
38	–	–	абразија		1,10	0,90	–	–	
доле десно									
41	–	–	–	–	–	–	–	–	
42	–	–	0,55	0,65	–	–	–	–	
43	–	–	0,70	0,80	–	–	–	–	
44	–	–	0,70	0,85	–	–	–	–	
45	–	–	0,70	0,85	–	–	–	–	
46	–	–	абразија		1,00	1,00	–	–	
47	–	–	абразија		1,00	0,95	–	–	
48	–	–	абразија		0,95	0,90	–	–	

** мезиодистални дијаметри зуба

*** вестибулолингвални (буколингвални) дијаметри зуба

Табела 5. Дентална анализа (присујности зуба, абразија, каријес) – максила и мандибула
 Table 5. Dental analysis (the presence of teeth, abrasion, caries) – maxilla and mandible

ДЕНТАЛНА АНАЛИЗА										
ГРОБ	Гроб 2		Гроб 7			Гроб 915 I индивидуа			Гроб 915 II индивидуа	
ЗУБИ МАКСИЛЕ										
ОЗНАКА ЗУБА	присутни зуби	абразија	присутни зуби	абразија	каријес	присутни зуби	абразија	каријес	присутни зуби	абразија
горе десно										
11	-	-	+	III→IV	-	+	III	-	+	III
12	-	-	+	III→IV	-	+	II	-	+	III
13	-	-	+	III→IV	-	+	III	-	-	-
14	-	-	+	-	-	+	I	-	-	-
15	-	-	+	III	+	+	I	-	+	III
16	-	-	-	-	-	+	III	+	-	-
17	-	-	+	III	+	+	I	+	-	-
18	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
горе лево										
21	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	+	II→III	+	III	-	-	-	-	+	IV
23	-	-	+	II	-	+	II	-	+	IV
24	-	-	+	III	-	+	II	-	+	III
25	-	-	корен	IV	+	-	-	-	+	-
26	-	-	+	IV	-	+	III	+	+	II
27	-	-	+	III	+	-	-	-	+	-
28	-	-	+	III	-	-	-	-	-	-
ЗУБИ МАНДИБУЛЕ										
доле лево										
31	-	-	дек.корен	IV	-	-	-	-	-	-
32	-	-	+	II	-	-	-	-	-	-
33	-	-	+	II	-	-	-	-	-	-
34	-	-	+	II	-	+	II	-	-	-
35	-	-	+	II	-	+	II	-	-	-
36	-	-	дек.крун.	-	-	+	II	+	-	-
37	-	-	дек.крун.	-	-	+	I	+	-	-
38	-	-	дек.крун.	IV	-	+	-	-	-	-
доле десно										
41	-	-	дек.корен	IV	-	-	-	-	-	-
42	-	-	+	II	-	-	-	-	-	-
43	-	-	+	II	-	-	-	-	-	-
44	-	-	+	II	-	-	-	-	-	-
45	-	-	+	II	-	-	-	-	-	-
46	-	-	+	-	-	+	II	+	-	-
47	-	-	+	-	-	+	I	+	-	-
48	-	-	+	-	-	+	-	+	-	-

Табела 6. Мере и индекси на постранијалном скелету
 Table 6. Measures and indicis on postcranial skeleton

ПОСТКРАНИЈАЛНИ СКЕЛЕТ (СМ)	Гроб 7	Гроб 915 I индивидуа	Гроб 915 II инд.	Гроб 915 III инд.	Гроб 915 IV инд.
АТЛАС					
максимални пречник атласа	8,90	6,80	–	–	–
САКРУМ					
максимална антериорна висина	–	–	–	–	15,50
максимална антериорна ширина	–	–	–	–	11,20
сакрални индекс	–	–	–	–	72,26
СТЕРНУМ					
висина манубриума	5,35	–	4,90	–	–
ширина манубриума	7,05	4,85	–	–	–
дужина тела	12,00	–	–	–	–
ширина тела	4,50	–	–	–	–
ширина првог стернебра	2,50	–	–	–	–
ширина другог стернебра	2,45	–	–	–	–
ширина трећег стернебра	3,15	–	–	–	–
ширина четвртог стернебра	3,55	–	–	–	–
СКАПУЛА*					
дужина спине	12,30 13,50	– –	– –	– –	– –
дужина супраспинозне линије	– –	– –	– –	– –	– –
дужина гленоидног удубљења	– 4,20	– –	4,10 4,00	– –	– –
максимална дужина	– –	– –	– –	– –	– –
максимална ширина	око 11,00 11,00	– –	– –	– –	– –
скапуларни индекс	– –	– –	– –	– –	– –
КЛАВИКУЛА*					
максимална дужина	– 15,50	– –	14,50 14,70	13,5–14,00 14,00	– –
обим тела (мерен на средини)	– 4,00	– –	4,30 4,20	3,30 3,20	– –
клавикулохумерални индекс	– 47,26	– –	46,77 47,57	– –	– –
индекс робустичности	– 25,80	– –	29,65 28,57	23,57 22,86	– –

* вредности су дате прво за десну, а потом и за леву страну тела

Табела 7. Мере и индекси на постранијалном скелету
 Table 7. Measures and indicis on postcranial skeleton

ПОСТКРАНИЈАЛНИ СКЕЛЕТ (СМ)	Гроб 2	Гроб 4	Гроб 7	Гроб 915 I инд.	Гроб 915 II инд.	Гроб 915 III инд.	Гроб 915 IV инд.
ХУМЕРУС*							
максимална дужина	–	–	33,60	31,30	31,00	–	–
	–	–	32,80	–	30,90	–	–
максим. дијаметар сред. тела	–	2,30	2,50	2,00	2,90	–	–
	–	2,40	2,40	2,00	2,90	2,20	–
мин. дијаметар сред. тела	–	1,90	2,05	1,55	2,15	–	–
	–	1,85	2,00	1,50	2,15	1,50	–
максимални дијаметар главе	–	–	5,25	око 3,60	4,30	–	–
	–	–	5,15	–	4,60	–	–
минимални обим тела	–	6,10	6,60	5,20	7,10	7,00	–
	–	6,40	6,60	5,10	7,20	5,50	7,00
биепикондиларна ширина	–	–	7,00	5,20	6,45	–	–
	–	6,20	–	5,00	6,50	–	–
артикуларна ширина	–	–	4,80	3,80	4,60	–	–
	–	–	–	3,75	4,50	–	–
<i>индекс робуситицијетета</i>	–	–	19,64	16,61	22,90	–	–
	–	–	20,12	–	23,30	–	–
<i>индекс њојречног ѡресека</i>	–	82,60	82,00	77,50	74,14	–	–
	–	77,08	83,33	75,00	74,14	68,18	–
<i>радиохумерални индекс</i>	–	–	–	–	–	–	–
	–	–	–	–	–	–	–
РАДИЈУС*							
максимална дужина	око 24,00	–	–	–	–	–	–
	–	–	–	23,70	–	–	–
физиолошка дужина	–	–	–	–	–	–	–
	–	–	–	22,60	–	–	–
а–п дијаметар средине тела	1,20	1,30	–	1,40	–	–	–
	1,35	1,30	1,30	1,25	–	–	–
м–л дијаметар средине тела	1,50	1,55	–	1,00	–	–	–
	1,50	1,30	2,00	1,00	–	–	–
минимални обим тела	–	4,50	–	3,80	–	–	–
	3,20 (?!)	–	4,30	3,70	–	–	–
максимална ширина доњег крајка	3,20	–	–	–	–	–	–
	3,30	–	–	–	–	–	–
<i>дужинско-дебљински индекс</i>	–	–	–	–	–	–	–
	–	–	–	16,37	–	–	–
<i>индекс њојречног ѡресека</i>	–	–	–	–	–	–	–
	–	–	–	5,53	–	–	–
<i>дужинско-ширински индекс</i>	–	–	–	–	–	–	–
	–	–	–	–	–	–	–
УЛНА*							
максимална дужина	–	око 26,50	–	25,70	–	–	–
	–	–	–	25,70	–	–	–
физиолошка дужина	–	–	–	22,80	–	–	–
	–	–	–	22,70	–	–	–
минимални обим тела	4,10	3,70	–	3,00	–	–	–
	4,10	–	–	2,80	–	–	–
<i>калибер индекс</i>	–	–	–	13,16	–	–	–
	–	–	–	12,33	–	–	–

Табела 8. Мере и индекси на поскранијалном скелету
 Table 8. Measures and indicis on postcranial skeleton

ПОСТКРАНИЈАЛНИ СКЕЛЕТ (СМ)	Гроб 2 ¹	Гроб 4	Гроб 7	915 I инд.	915 II инд.	915 III инд.	915 IV инд.
ФЕМУР*							
максимална дужина	– –	– –	– –	– –	44,50 44,30	– –	– –
бикондиларна (физиолошка) дуж.	– –	– –	– –	– –	– –	– –	– –
а–п дијаметар испод малог трохант.	– –	3,00 2,50	– –	– 2,35	3,25 3,05	– 2,40	– –
м–л дијаметар испод малог трохант.	– –	3,00 3,10	3,40 –	– 3,20	3,50 3,45	– 3,30	– –
а–п дијаметар средине тела	2,40 2,60	3,00 3,05	3,10 3,20	– 2,75	– 3,20	– 2,75	– –
м–л дијаметар средине тела	3,10 3,15	2,85 3,00	2,85 3,00	– 2,60	– 3	– 2,55	– –
максимални дијаметар главе	– –	– –	– –	3,9 3,95	– 4,75	– –	– 5,15
обим мерен на средини тела	8,60 8,70	9,10 9,30	9,20 9,80	– 8,20	– 9,80	– 8,20	– –
бикондиларна ширина	– –	око 7,80 –	– –	– –	– –	– –	– 7,80
колодијафизни угао	– –	– –	– –	– –	– –	– –	– –
кондилодијафизни угао	– –	80° 75°	– –	– –	– –	– –	– –
индекс робустности	– –	– –	– –	– –	– –	– –	– –
иласирични индекс	77,41 82,53	105,26 101,66	108,77 106,67	– 105,78	– 106,67	– 107,84	– –
илаимерички индекс	– –	100,00 стеном. 80,64 плагим.	– –	– 73,44 хиперпл.	– 92,86 еурим. 88,41 еурим.	– 72,73 хиперплат.	– –
ТИБИЈА*							
максимална дужина	– –	– –	– 39,00	– –	– –	– –	37,6 36
физиолошка дужина	– –	– –	– –	– –	– –	– –	– –
а–п дијаметар (у нивоу нут. отвора)	– –	3,15 3,35	3,75 3,70	– –	– –	3,20 3,10	3,75 3,65
м–л дијаметар (у нивоу нут. отвора)	– –	2,20 2,30	2,30 2,35	– –	– –	2,25 2,20	2,60 2,60
обим тела (мерен код нут. отвора)	– –	9,10 9,30	9,80 9,20	– –	– –	8,80 8,80	9,85 9,80
проксимална ширина	– –	– –	– –	– –	– –	– 7,35	7,55 7,55

1 Све мере су узете на декомпонованим фемурима, тако да се у случају потпуно очуване кости могу очекивати веће вредности ових параметара.

дистална ширина	–	–	5,75	–	–	4,80	5,50
	–	–	5,55	4,70	4,75	–	5,30
минимални обим тела	–	7,40	7,60	–	–	6,70	9
	–	7,90	7,90	–	–	6,90	8,70
дужинско-дебљински индекс	–	–	–	–	–	–	23,93
	–	–	20,26	–	–	–	24,17
илајџикнемички индекс	–	69,84 месокн.	61,33 платик.	–	–	70,31еурикнем.	69,33 месокн.
	–	68,65 месокн.	63,51 платик.	–	–	70,97 еурикнем.	71,23 еурикн.
ФИБУЛА*							
максимална дужина	–	–	око 37,50	–	–	–	–
	–	–	око 38,00	–	–	–	–
минимални обим тела	–	–	4,10	3,4	–	–	–
	–	–	3,90	–	–	–	–
дужинско–ширински индекс	–	–	10,93	–	–	–	–
	–	–	10,26	–	–	–	–

During June and July 2007, at the church of Saint Stephen, at the monastery Banjska, there were excavations done of, among other things, four medieval graves: Graves 2 and 4 (along the north wall of the west trave), Grave 7 (along the west wall of the west trave) and Grave in northern chapel (1–3; plates I–III; tables 1–8). The anthropological analysis was in many aspects limited by the degree of preservation of the osteological material. Namely, almost all of the skeletal remains belonged to categories II (well preserved incomplete skeleton) and III (medium preserved skeleton).

In the devastated grave 2, dislocated skeletal remains of a male person aged around 20 were found (1; tables 1, 2, 4, 5, 7 and 8). A dental analysis has established presence of abrasion and hypoplasia. On the basis of the visible entheses it is possible to assume that this was a person who used weapons, such as a sword. Also, the anterior and posterior sides of the bodies of ulnae and radius were completely covered in traces of green colour caused by the oxidation of the silver threads used for the lower parts of the sleeves. M. Popović gave a supposition that this individual was probably related to the ruling dynasty of the Nemanjić, not only because of the richly decorated attire, but also because of the gold or gilded ring with a gem that was found on the person. The ring exhibited traces of long use, which could suggest family inheritance. Also, the position of the grave itself suggests possible close relation to the deceased from grave 4.

In grave 4, skeletal remains of a male person, aged 38–45, with bodily height of 175 ± 5 cm were found (2; tables 1, 2, 7 and 8). Grave 4 actually represents a crypt of a rectangular shape and of relatively small dimensions. The original length was 1.65 m and the width was 0.35 m. Subsequently, the west side wall was partially broken through, so that with an irregular almost semi-circular embedding it was extended by around 0.30 m. One gets an impression that the crypt was extended on purpose in order to lay down into it a person with the bodily height of 175 cm. Pronounced entheses are visible, in the same way as in the case of the person from grave 2, in the places where muscles attach to arm bones. It is possible that this person also often carried and used military equipment and weapons, for instance a sword, during his lifetime. In addition, along with this deceased, the famous gold ring was found that was later attributed to queen Teodora.

In grave 7, skeletal remains of a male person, aged 55–65, were found (plates I and II; tables 1–8). As for the paleopathological changes, subperiosteal hematomas, osteomyelitis, osteoarthritis (and traces of eburnation), spondylosis and spondylarthrosis, and hyperostotic ankylosing spondylitis have been observed. A dental analysis has established a presence of abrasion, parodontopathy, tartar plaque and caries. In the case of this person, as opposed to the previous two, it has been possible to notice on the basis of pronounced entheses that he was in active military service or that he took part in military campaign and that he was a horseman. It is particularly interesting that the manubrium in the places where ligaments join muscles, on the right hand side, was mildly extended and deformed. Such changes are usually observed in persons who often use a sword or a bow and arrows.

In the devastated grave in northern chapel, dislocated skeletal remains of four adult individuals were found. The skeletal remains of the first two persons dominate. These are obviously findings that got into the crypt after the first discovery, as well as during the later excavations. Unfortunately, it is impossible to establish whether among the discovered bones there are also parts of the skeleton of the deceased who was originally buried there. The grave contained skeletal remains of a female person, aged 25, a male person, aged 60–70, a female person, aged 30+ and a male person, aged 30–50 (3; plate III; tables 1–8).

As for the paleopathological changes in the case of the younger female person, in addition to the usual osteoarthritis accreted fissures have also been observed. A dental analysis has established presence of abrasion, hypoplasia, parodontopathy and caries.

In the case of the older male person, as far as paleopathological changes are concerned, in addition to the usual osteoarthritis, degenerative changes and Schmorl's defect on vertebrae, accreted fissures and deformity of the sternum's body have been observed. A dental analysis has established presence of abrasion and parodontopathy. On the basis of individual entheses on the muscular attachment to femur and the so-called Poirier's facet, it may also be claimed that this person was a horseman. The appearance of squatting facets on the lower end of the left tibia may suggest that the deceased spent a lot of time in campaigns, with

the sleeping in military tents or shelters, and with using inadequate furniture.

As for the paleopathological changes in the case of the older female person, osteoarthritis and extended nutritional foramina in tibiae have been observed, and in the case of the younger male person osteoarthritis, a relatively well accreted fracture and sacralisation of V lumbar vertebra.

In the previous numbers of the *Saopštenja* there have been texts on grave 4 and the skeletal remains that were placed there. The debate started with the claim of D. Madas that the skeletal remains discovered in the built burial construction (grave 4) above which there used to be a marble composite sarcophagus belonged to queen Teodora, the first wife of King Stefan Uroš III Dečanski and mother of Emperor Stefan Dušan. Madas's text inspired D. Todić to study in detail all available data and to consider with a critical approach the earlier conclusions regarding the time of death and the place of burial of the mother of Emperor Stefan Dušan. In his detailed study, Todić concluded that Teodora most likely died around the middle of the second decade of the 14th century, or more precisely before 1314, at the time when her husband ruled Zeta and that she could not have been buried at Banjska under any circumstances but, most probably, at his endowment, the church of the monastery of Saint Stephen in Duljevo. Also, Todić is of the opinion that the discovered skeletal remains in grave 4 belong to the younger son of King Stefan Uroš II – Konstantin.

Taking into consideration that the anthropological analysis has shown that skeletal remains of a male person, aged 38–45, with the bodily height of 175 ± 5 cm, were discovered in this grave, we must rule out queen Teodora. Are these then the skeletal remains of Konstantin? Little is known about Konstantin. There are no reliable data either about when he was born or who his mother was. The only thing that is known is that he was a legitimate son and the heir to the throne of King Stefan Uroš II. Also, it is known that he was tragically killed on Dmitrovačko polje under Zvečan in 1321/22 in the battle with his half-brother Stefan and that he was buried in Banjska. If indeed this is Konstantin, who was 38–45 at the time of death, then he could realistically be only the son of Jelena, the daughter of Sebastokrator Jovan Angel master of Thessaly, whom Stefan Uroš married in 1282.

In the field operations in 2007, bone samples were taken from grave 4 for a DNA analysis. Unfortunately, samples of King Stefan Uroš II and King Stefan Uroš III Dečanski have still not been taken. Unless the samples have been contaminated, comparative biomolecular analyses could provide the final answer to this question.